

ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБ ТУРЛАРИ

Рахматова Мухлисахон Одилжон қизи

*Фарғона давлат университети, Лингвистика (инглиз тили) йўналиши, 2-
босқич магистранти*

Юнусова Хилола Равшан қизи,

Фарғона давлат университети ўқитувчиси, PhD

Аннотация: *Тилшуносликда услуб энг долзаб масалалардан биридир. Мазкур мақолқда функционал услуб турлари ҳақида баъзи мулохазалар келтирилган.*

Калит сўзлар: *Матн, сўзлашув услуб, бадий услуб, илмий услуб, публицистик услуб, расмий услуб, матн таркиби, мантиқий-интеллектуал маълумот, нотиклик.*

Матн маълум бир тарзда коммуникатив вазифа билан уюшган жумлалар тўпламидир. Матннинг асосий хусусиятлари: семантик, коммуникатив бирлик, таркибий яхлитликдан иборатдир. Ҳар қандай тилда нутқ услуби ёки функционал услублар деб номланувчи тизимлар мавжуд. Услублар ҳар қандай тилнинг бойлиги ва ранг-баранглигини ташкил этади. Инглиз ва ўзбек тилларида асосий услубларни ўрганиш тилни тушунишни жиддий равишда бойитади ва уни ўрганишда ёрдам беради. Тилни ўрганиш жараёнида матнларни ўқиш турли функционал услублар: сўзлашув, бадий, илмий, публицистик (оммабоп), расмий услубларга тегишли ҳисобланади. Тилнинг функционал услублари алоқанинг аниқ мақсадига хизмат қилувчи ўзаро боғлиқ тилларининг тизими ҳисобланади. Функционал услуб хабар йўлловчи томонидан ташкил этилган мутлоқ топшириқ маҳсули сифатида хизмат қилади. Функционал услублар кўпинча тилнинг адабий қисмида учрайди. Барча функционал услублар ўзига хос усулда турли хил хусусиятлар бир тизим сифатида узвий боғлиқ бўлса ҳам, тилнинг алоқа воситаларининг бир гуруҳида асосий хусусияти бўлишига қарамай, сўралаётган вазифавий услубни аниқлаш учун йетарли бўлмайди.

Ҳар бир вазифавий услуб адабий тилнинг ривожланиш босқичида турғун тизимга боғлиқдир, аммо у бир даврдан кейингисига ўтаётганда, баъзан тез-тез ўзгаради. Шунинг учун тилнинг функционал услублари тарихий туркум (категория) ҳисобланади. Ушбу тушунчани исботлаш учун мисоллар йетарли даражададир. Бинобарин, вазифавий услубнинг шеърият (бадий) услуби ХВИ асрнинг иккинчи ярмида мустақил услуб вазифасини бажаришни бошлаган; газета услуби публицистик услубдан ажралиб чиққан; бошқа вазифавий услублар каби нотиклик услуби ҳам сезиларли даражада муҳим ўзгаришларга учраган. Ҳар бир услубнинг ривожланиши стандарт инглиз ва ўзбек тиллари нормаларининг ўзгариши билан олдиндан белгиланади. Бунга ижтимоий

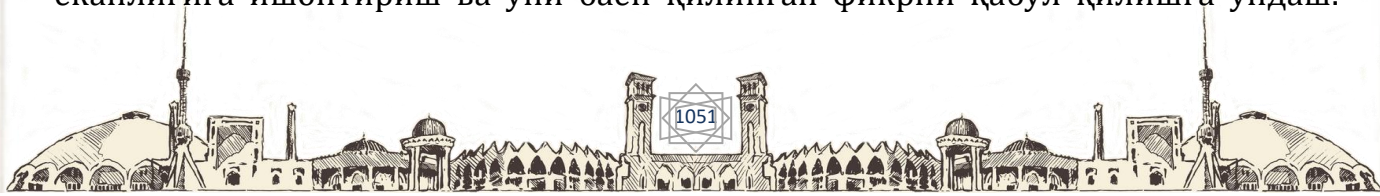

шароитларнинг ўзгариши, илмий тараққиёт ва маданий ҳаётнинг ривожланиши ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Анъанавий ажралиб турувчи функционал услублар — илмий (оммабоп фан), расмий, публицистик (оммабоп), сўзлашув, бадий — тилнинг қуйи тизимлари бўлиб, уларнинг ҳар бири беш асосий даражадаги ўзига хос: фонетик, морфологик, лексик, синтактик ва матн таркиби бўйича хусусиятларга эга. [1, 25]

Функционал услублар у ёки бошқа элементлар ва тузилмаларни ишлатиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги, шунингдек уларнинг алоқа тизимлари билан ажралиб туради. Масалан, фонетик воситалар нотиклик услуги учун муҳимдир: талаффуз меъёрларига риоя қилиш, интонациядан кенг фойдаланиш; илмий услуб учун — синтактик: аниқ синтактик тузилма, сўзларнинг тўғридан-тўғри тартиби, сўзларнинг кенг қўлланилиши, ҳар хил аниқ ва ўзига хос тизимлардан кенг қўлланилиши, матн даражасида: мантиқий, аниқ тақдимот тузилиши (газета ёки журнал мақоласи). Расмий услубнинг матни махсус атамалар (тижорат, юридик ва бошқалар), штамплар, ихтисослаштирилган хорижий иборалар, қисқартмалар, аралаш сўзларнинг мавжудлиги, лексик даражада образли воситаларнинг йўқлиги билан тавсифланади; синтактик даражада — мураккаб тузилишлар, феълнинг мажхул нисбатидаги гапларнинг кенг қўлланилиши ёрдамида ҳосил бўлади. [1, 89]

Функционал услублар ёзма ва оғзаки шаклда учрайди. Сўзлашув услуги қисқа жумлалар, икки бўғинли сўзлар, фонетик ва синтактик қисқартмаларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Бадий услуб учта қуйи услубни бирлаштиради: тилнинг шеърий услуби, ҳиссий (бадий) наср услуги ва драма услуги. Ушбу қуйи услубларнинг ҳар бири ва алоҳида қуйи услуб учун ҳам умумий хусусиятлар мавжуд. Бадий матнлар ҳам бир қатор қийинчиликлар мавжуд, чунки улар мантиқий-интеллектуал маълумотларни мажозий-ҳиссий маълумотлар билан бирлаштиради. Оммабоп услубдаги матнларни ўқиш қийинчилик туғдириши мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, ушбу услубнинг ўзига хос хусусияти: матнларнинг бир қисми илмий, бошқа қисми — бошқа услублардаги матнларга яқин туради. Журналистикага оид матнлар сиёсий луғат, фразеологик бирликлар, қисқартмалар, воқеликлар, газета босмалари, иборалар ва турли мавзулар қамраб олганлиги билан ажралиб туради. Газета ва журнал нашрлари турли хил, жумладан, реклама ва ҳиссий жиҳатдан жозибали сарлавҳаларга эга. Оммабоп услубнинг икки тури оғзаки нутқда: нотиклик услуги ва радио ва телевидение дастурларининг матни, шунингдек, газета услуги ёзма нутқда намоён бўлади. Оммабоп услубнинг ёзма шакллари — бу иншолар (фалсафий, адабий, ахлоқий) ва журналистик мақолалар (сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва бошқалар)дан иборатдир. Публицистик услубнинг умумий мақсади — жамоатчилик фикрига таъсир қилиш, ўқувчи ёки тингловчиларни муаллиф томонидан берилган шарҳнинг ягона ҳақиқий эканлигига ишонтириш ва уни баён қилинган фикрни қабул қилишга ундаш.

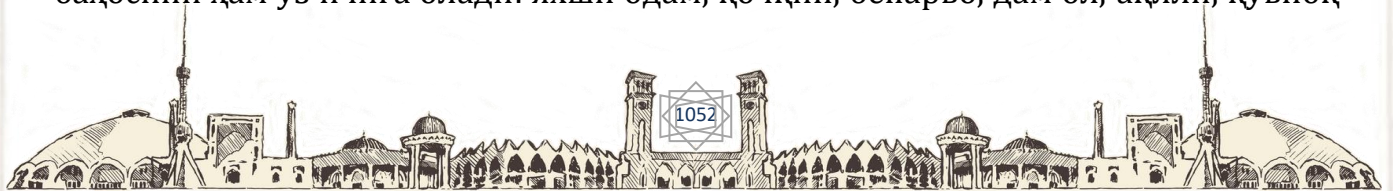

Оммабоп услуб аниқ ва мантиқий синтактик тузилиши билан бириктирувчи сўзлардан кенг фойдаланиш ва матнни қисмларга ажратилиши билан таснифланади. Нотиқлик услуги — бу публицистик услубнинг оғзаки шакли ҳисобланади. Тингловчилар билан тўғридан-тўғри алоқа ёзма ва оғзаки нутқнинг синтактик, лексик ва фонетик хусусиятларидан фойдаланишга имкон беради. Ушбу услубнинг ўзига хос хусусиятлари — бу халққа тўғридан-тўғри муурожаат қилиш; баъзида — сўзлашув услубига оид сўзлардан фойдаланиши билан характерланади. Нотиқлик услубига жалб қилинган стилистик воситалар коммуникатив вазият билан белгиланади. Нотиқ тез-тез аналогия ва метафораларни ишлатади, лекин одатда анъанавий усулларни қўллайди, чунки индивидуал стилистик қурилмаларни идрок қилиш қийин бўлиши мумкин. [2, 197]

Илмий услубдаги матнлар кенг китобхонларга фан ва техниканинг ютуқларини тарғиб қилишга қаратилган. Одатда материаллар маълум миқдордаги рақамли маълумотлар, формулалар, диаграммалар ва атамалардан фойдаланган ҳолда қизиқарли ва қулай тарзда тақдим этилади. Эътиборни жалб қилиш учун такрорлаш, риторик саволлар, ўқувчига муурожаат кенг қўлланилади. Илмий матн одатда маълумот берувчи сарлавҳа, масаланинг тарихини тавсифловчи ёки мавзунини таништирувчи хусусиятлари билан ажралиб туради. Илмий матннинг ўзига хос хусусиятлари таъкидланган мантиқ, қўшимча далиллар билан такрорлаш, мураккаб синтаксис ва касбий йўналтирилган мавзулар билан характерланади. Расмий услуб турлича қуйи услублар ёки турлар билан ифодаланади: иш ҳужжатлари тили; ҳуқуқий ҳужжатларнинг тили; дипломатия тили; ҳарбий ҳужжатларнинг тили. Ушбу турдаги алоқа воситаларининг асосий мақсади икки томонни бир-бирига боғлайдиган шартларни аниқлаш ва икки шартнома тузувчи томонлар ўртасида ўзаро келишувга эришиш. Ушбу услубнинг яна бир ўзига хос хусусияти — сўзларнинг тўғридан-тўғри ўз маъносида ишлатилиши. Унда мажозий маъно қўлланилмайди. [2, 67]

Турли хил функционал услублардаги матнларни ўрганиш, уларнинг параметрларини аниқлаш, уларнинг ҳар бирида тил воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш нормалари, шунингдек лингвистик ва статистик тадқиқотлар нафақат зарур, балки тил ва уни ўрганишнинг долзарб вазифаларидан биридир. Сухбат услуги биринчи навбатда, атрофимиздаги одамлар билан бевосита мулоқот қилиш учун хизмат қилади. Бу нутқнинг қулайлиги ва тайёр эмаслиги билан ажралиб туради. У кўпинча сўзлашув сўзларини ишлатади (масалан: ёш нинг ўрнига янги турмуш қурганлар, ташаббус нинг ўрнига бугун бошланг нинг ўрнига ҳозир ҳ.к.): мажозий маънодаги сўзлар (ойна- маъносида синдиришъ) Сўзлашув услубидаги сўзлар кўпинча предмет, ҳаракат, белгиларни номлабгина қолмай, балки уларнинг баҳосини ҳам ўз ичига олади: яхши одам, қочқин, бепарво, дам ол, ақлли, қувноқ

бўл. Сўзлашув услуги синтаксиси содда гаплардан фойдаланиш билан тавсифланади. Унда тўлиқ бўлмаган жумлалар кенг тарқалган, чунки сўзлашув нутқи кўпинча диалогдир. [3, 268]

Илмий услуб бу илмий ишлар, мақолалар, дарсликлар, маърузалар, шарҳлар услубидир. Уларда бизни ўраб турган дунёнинг турли ҳодисалари ҳақида маълумотлар мавжуд. Луғат соҳасида илмий услуб, биринчи навбатда, махсус луғат, атамалар (айланиш, конжугация, теорема, биссектриса, логарифм ва бошқалар) мавжудлиги билан тавсифланади. Сўзлар, қоида тариқасида, тўғридан-тўғри маънода ишлатилади, чунки илмий нутқ ноаниқликка йўл қўймайди ва жуда аниқ бўлиши керак. Расмий бизнес услуги ҳуқуқий, маъмурий, дипломатик муносабатларнинг кенг соҳасига хизмат қилади. Унинг асосий мақсади ахборот, алоқадир. Бу услуб турли ҳужжатлар, кўрсатмалар, низомлар ва ҳоказоларни ёзишда қўлланилади. Ундаги сўзлар нотўғри талқин қилинмаслиги учун бевосита маъносида қўлланилади. Бу услуб луғатида ушбу услубга махсус тайинланган сўз ва турғун бирикмалар кўп: ариза, ариза, қарор, буйруқ, баённома, апелляция, даъво, иш қўзғатиш; Биз, қуйида имзо чекувчилар. Бу услуб синтаксисида зарурат, тартиб маъносини билдирувчи шахсиз жумлалар тез-тез учрайди (тезда тайёрланиш керак, чора кўриш керак ва ҳоказо). [4, 99]

Журналистик услуб газеталар, долзарб ижтимоий-сиёсий мавзулардаги чиқишлар шундай услуб ҳисобланади. Журналистиканинг энг кенг тарқалган жанрларига таҳририят, ёзишмалар, иншо, митингдаги нутқ, йиғилиш ва бошқалар киради. Журналистика асарларида одатда иккита вазифа қўйилади: биринчидан, хабар, муайян ижтимоий ҳодиса ёки ҳаракатлар тўғрисидаги маълумотлар ва, иккинчидан - тингловчи ёки ўқувчига фаол таъсир ўтказиш, суҳбатдошни муаллиф томонидан қабул қилинган ва ҳимояланган позицияни қўллаб-қувватлашга жалб қилиш учун кўтарилган масалаларга очиқ баҳо бериш. Ушбу услубнинг луғатида ижтимоий-сиёсий характердаги кўплаб сўзлар ва фразеологик бурилишлар мавжуд: илғор инсоният, тинчлик учун кураш, илғор ғоялар. [5, 154]

Бадий услуб бадий асарларда расм чизиш, бирор нарса ёки ҳодисани тасвирлаш, муаллифнинг ҳис-туйғуларини ўқувчига етказиш учун ишлатилади. Бадий услубнинг баёнотлари образлиқ, визуализация ва эмоционаллик билан ажралиб туради. Услубларнинг характерли лингвистик воситаларига ўзига хос маъноли сўзлар, кўчма маънодаги сўзлар, эмоционал баҳоловчи сўзлар, хусусият, предмет ёки ҳаракат маъносини билдирувчи сўзлар, қиёслаш, қиёслаш маъносидаги сўзлар киради; иш-ҳаракатнинг бошланишини билдирувчи фор- префиксли мукамал шакли феъллар, замон ва майл шаклларининг образли қўлланиши (Аким мана шу Дуняшага ошиқ бўлди!), Ҳиссий рангдаги гаплар: Тўсатдан турғун ҳавода нимадир синди, шамол. шиддат билан пуфлади ва дашт бўйлаб ҳуштак чалди. Дарҳол ўт ва ўтган йилги бегона

Ўтлар шовқин кўтарди ва чанг йўлда спирал шаклида айланиб чиқди, дашт бўйлаб югурди ва сомон, ниначилар ва патларни судраб, қора айланаётган устунда осмонга кўтарилиб, қуёшни булут қилди (А. Чехов). Бадиий адабиёт тили миллий тилнинг энг мукаммал ифодасидир. Бадиий асарларда сўз санъаткори ўқувчига эстетик таъсир кўрсатиш учун энг ишончли, эса қоларли образларни яратиш учун лингвистик воситаларни танлашда деярли чексиз эркинликка эга. Бинобарин, бадиий адабиёт тили адабий-оммавий тилнинг барча бойликларини қамраб олишга қодир. Ўқувчига давр, ҳаракат саҳнаси, ҳаёт ҳақида тасаввур бериш учун ёзувчи ҳикояда эскирган сўзлардан (тарихизм, архаизмлар), маҳаллий диалект сўзларидан фойдаланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», Изд.5, 2013. 336 с.
2. Тихонова Е. В. Медиатекст как инструмент вербальной диагностики конфессиональной напряженности // Мировое культурно-языковое и политическое пространство: инновации в коммуникации: сборник научных трудов. М.: ТрансАрт, 2014. С. 172–186.
3. Шомақсудов А. ва бошқалар, Ўзбек тили стилистикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1983, 9- бб.
4. М.Халилова: “Ўзбек тили стилистикаси асослари”, “Фарғона” нашриёти, 2009. 6-бет
5. Khakimov, Mukhammad Khodjakhonovich, and Azimjon Latifjon ugli Melikuziev. "The History of Paralinguistic Researches." International Journal of Culture and Modernity 13 (2022): 90-95.
6. Mirzayeva, D., & Sanginova, D. (2022). ZAMONAVIY INGLIZ VA O 'ZBEK TILLARIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARINING KONTEKSTUAL MA'NOSI VA TARJIMA MASALALARINING XUSUSIYATLARI. Science and innovation, 1(B6), 820-824.
7. Numanjanovna, K. T., & Ikromjonovna, D. M. (2022). Semantic peculiarities of conjunctions in English language. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 5-9.
8. Teshaboyeva, K., & Mirzayeva, D. (2022). MAIN LINGUISTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF CONJUNCTIONS IN MODERN ENGLISH. Science and innovation, 1(B6), 505-509.

